

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 2, Sayı 3 (Eylül 2005)

Mak. #41, ss. 71-83

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Kazan 1000

İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy. sonu – 20. yy. başı)

Ravil Emirhanov

Tarih Enstitüsü, Tataristan Bilimler Akademisi

ÖZET

İsmail Gaspıralı'nın eğitimci, yayıncı, yazar, gazeteci ve millî hareket fikriyatçısı olarak yürüttüğü faaliyetlere bakmadan Rusya'da Türk-Tatar yenilenmesini ve ruhi değişimini anlamak imkânsızdır. Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi, yayılma sahası, içeriği, millî ve dinî meselelerle eğitim konusuna cesaret ve mes'uliyette yaklaşması ile kendi devri için Rusya'daki Türk halklarını ruhi ve fikri bakımdan birleştirici bir güç olmuştur. Gaspıralı'nın yenilenme konusundaki diğer büyük faaliyeti, ceditçilik hareketindeki rolü, özellikle de ceditçi mektep için mücadelesi ve bu mücadeleyi yönetmesidir. İsmail Bey Gaspıralı, Tatarların yükselişini İslâm talimi, Rus ve Avrupa bilimi ile örülen, ana dilinde faaliyet gösteren mahsus bilim ocaklarıyla bağlantılı görür, bu yüzden durup dinlenmeksizin Türk-Tatar kültürünü Batı etkisiyle güçlendirmeye gayret eder, millî medeniyetin gereklerini, menfaatlerini merkeze oturtup akıldan çıkarmayarak Avrupa tarzındaki fennin, dünyevî bilimin ve sanatın aktif olarak propagandasını yapar. Faaliyetleri ve fikirleri bütün yönleriyle türlü biçimlerde değerlendiriliyor olsa da İsmail Gaspıralı 20. yy. başındaki Tatar rönesansının lokomotif vazifesini görmüştür.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

İsmail Gaspıralı, Tercüman, Tatar ceditçiliği, Kazan, Bahçesaray, yenilenme, aydınlanma

ABSTRACT

İsmail Gasprinski, as a vanguard of ideas of reforms on the traditional Islamic

education system among the Muslims, especially Turco-Tatar peoples in czarist Russia has been known founder of jadid mektebs. He was teacher, journalist, author of many works, and initiator of national ideals among Tatars. Tercüman, becoming until the 1905 unique media in Russian empire in their native tongue, functioned permanently for spreading reform ideas of traditional education system as soon as possible and also for Tatars of İdil-Ural region played a key role to emerge and stimulate the idea of secularization in western model religious, social and cultural domains. Tatar national renaissance from the end of 19th century to the beginning of 20th century, main structural aspects of Tatar modernization based on personality and cultural and political activity of Gasprinski

KEY WORDS

İsmail Gasprinski, Kazan, Bahcesaray, Tatar jadidism, secularization

Yusuf Akçura: “Geçmiş bütün asırlarda Türk ve İslâm dünyasında İsmail Bey’e denk sadece yirmi otuz kişi biliyorum, bununla birlikte, o Türk dünyasının son birkaç asrında varlığı bu kadar önemli ve gerekli olan biricik şahıstır” (Devlet 1992) demişti.

Evet, İsmail Gaspralı (Gasprinskiy) Türk-Tatar toplumunda 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı için olağanüstü görünümünden birisi. Eğitimci, yayıncı, yazar, gazeteci ve millî hareket fikiratçılarından en ünlülerinden olan bu şahsın aktivistliğine bakmadan Rusya’da Türk-Tatar yenilenmesini, hatta baştan aşağı ruhî değişimini gözler önüne sermek imkânsızdır.

Bildirimizde Tatar yenileşme hareketiyle ilgili ölçüde İsmail Gaspralı’nın bazı en önemli teşebbüsleri üzerinde durmak istiyoruz. Biliyoruz ki, çarlığın gerici siyaseti neticesinde Rusya’da 1905 yılına kadar Tatarca gazete ve dergi çıkarılmamıştır. Fakat türlü siyasî maksatları göz önünde tutarak, hükümet, Rusça ile yan yana olmak şartıyla bazı Müslüman-Türk gazetelerine izin vermiştir. Bu yayınlar arasında Özbekçe çıkan *Türkistan Vilâyetinin Gazetesi* (1870-1917), Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan *Ekinçi* (1875-1877), *Ziya* (1879-1884), *Ziyaii Kafkas* (1880), *Keşkül* (1883-1891), *Şarkiy Rus* (1903-1904), *Hayat* (1904), Kazakça çıkarılan *Dala Vilâyetinin Gazetesi*’ni (1882-1912) saymak mümkün. Fakat bu gazetelerin geniş Türk-Müslüman dünyasına dağılması ve etki etmesi yok denecek derecede geç olmaktadır.

Malûm olduğu üzere, İsmail Gaspralı’nın temel hayat akidesi şu ibarede şekillenir: “Dilde, fikirde, işte birlik”. Bu fikri hayata geçirme, topluma ulaştırma yolunda o ilk olarak bütün Müslüman Türkleri kavmî ve medenî cihetten birleştirecek ve onların aynı ölçüde anlayabileceği ortak dilde bir gazete çıkarma kaygısına düşer. 1879 yılındaki ilk girişimi başarısızlığa uğrar. Öyle de olsa geleceğin “millet atası” ümitsizliğe kapılmaz: 1881 yılının Mayıs ayında Bahcesaray’da *Tonguç* (‘ilk çocuk’) adıyla dergi gibi bir şey çıkarmaya başlar. Doğrusu *Tonguç* gerçek anlamda bir dergi değil, sürekli yayınlanan *Şafak*, *Kamer*, *Güneş*, *Yıldız*, *Ay*, *Mirat-ı Cedid* adlı eserler

dizisinin birincisi idi (Devlet 1998). Aynı dönemde İsmail Bey ciddî, saygın bir gazete çıkarma arzusundan da vazgeçmez.

O devirdeki sansür, gözetlenme şartları genel olarak çok şiddetli ve ağırdı, fakat Türk-Tatar dilindeki matbuata yol vermemek için çok daha inanılmaz çarelere başvuruluyordu. Bu sebeple Gaspıralı'ya çarlığın ışsız büyük devletçi siyaseti ortamında iş yürütmek doğru göründü. O bu konuda şöyle yazar: "Gazete çıkarmaya izin almak için ben iki vali ve bakana üç yıl, Petersburg'a dört yıl boyunca sürekli gidip gelmek zorunda kaldım" (Validi 1998: 76). Bu yolda Gaspıralı bütün bilgisini, diplomatiğini kullanıp, yüz suyu dökerek de olsa, taktik maksatlarla Rusya monarşisine, onun dostluk ve ortaklık siyasetine methiye düzüp, imparatorluğun gelişmesini ve menfaatlerini gözeten tavsiyeleri, "reçeteleri" ile katılır. Gaspıralı'nın hükümete karşı genel olarak hayırsever, Türkiye karşısında "Rusyacı" pozisyonu, Batı devletleri ve Doğu devletleri arasındaki karşıtlıkları "gereğince" belirginleştirmek, Kırım'ın fethedilmesinin yüz yıllığını fırsat olarak gösterebilmek bu meselede halledici rol oynamıştır. Gazeteye isim seçerken örnek olarak Şinasi Efendi'nin (1826-1871) İstanbul'da yayınladığı *Tercüman-ı Ahvâl* alınmıştır.

Nihayet 10 Nisan 1883'te Bahçesaray'da iki dilde (Türkçe ve Rusça) *Tercüman* gazetesi çıkmaya başlar. *Tercüman* Arapça ve Farsça kelimelerin epeyce sınırlandırıldığı, biraz sadeleştirilmiş güzel bir Türkçe ile neşredilmiştir; Gaspıralı'nın kendi sözleriyle ifade etmek gerekirse, "Boğazın kayıklarından tutup Kaşgar'ın deveçilerine kadar" anlaşılır olacak. Fakat bu fikir oldukça tartışmalı, çünkü İdil-Ural boyunun sade Tatar-Başkurt'u *Tercüman*'ı okuyup anlamaktan epeyce uzaktı. Bununla birlikte, aydınlar takımı, ileri seviye öğrenciler için böyle zorluklar görülmez.

Rusya'da basılan ilk Türk-Müslüman gazetesi olmasa da, *Tercüman*, N. Devlet'in fikrine göre bütün Türk-Müslüman halklarına olan etkisiyle en ön sırada gelir (Devlet 1998). Bu yüzden de kendi devri için yayılma sahası, muhteviyatı, millî ve dinî meselelerle eğitim konusuna cesaretle mes'uliyetle yaklaşması ile Rusya'nın Türk dünyasında, özellikle de Tatarlar arasında kısa sürede şöhret kazanır; ciddî millî matbuatı olmayan, coğrafi cihetten dağınık Müslüman halklarını, ruhî bakımdan toplayıcı, fikir bakımından birleştirici bir güç olma vazifesini yerine getirmeye başlar.

Tercüman'ın Tatar cemaatçiliğine, aydınlarına, özellikle de ileri görüşlü gençlere etkisini çabuk sezen Rus misyonerleri, gazetenin daha başlangıç evresinden felâket çanları çalmaya başlarlar. Birinci sayının matbaa boyası bile kurumadan, Taşkent Erkek Lisesi müdürü N. P. Ostroumov kendi "vaftiz babası" N. İ. İl'minskiy'e 12 Mayıs 1883'te şöyle haber yollar: "Bu günlerde ben Gasprinskiy'in gazetesi *Tercüman*'ın 1. sayısını aldım ve saçlarımı yolacak gibi oldum. Artık daha neler olur acaba!" (TRMA, fond 968, liste 1, dosya 132, sayfa 170). Aynı yılın 22 Ekim'inde Ostroumov, içindeki şüpheleri çok daha açık bir surette ifade eder: "Rus sansürünün Tatar gazetesini teftiş edememesini ayıplayışımın suçlayışımın sınırı yok. *Vostoçnoe*

Obozrenie yazarının Tatarlıkta haddini aşmasına özellikle şaşıyorum. Bütün bu emareler Rusya iç işlerinin geleceği için çok vahim" (TRMA, fond 968, liste 1, dosya 132, sayfa 170).

Bu haberlere kulak kabartan İ'lminskiy sırasında fikirdaşı ve "sahipsiz" Sinod'un ober-prokuroru K. P. Pobedonostsev'i şu şekilde uyarır: "Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesini çıkaran Gasprinskiy'nin maksatları şunlardır: 1. Rus imparatorluğu Müslümanları arasında, İslâm köklerinden ayrılmayarak Avrupa tarzında eğitimi yaymak ve İslâm fikrini Avrupanın bilimiyle birleştirmek; 2. Sayısız şivede konuşan Rusya Müslümanlarını, meselâ Alman birliği gibi, birleştirmek, yakınlaştırmak; 3. Matbuatı zengin Osmanlıca'yı Türk kavminden bütün Müslümanların ortak dili yapmak. Şimdi ne olacak? Duyduğuma göre, Kazan'da Tatarca gazetelerin, ayrıca ders kitaplarının sayısı her yıl artmakta. Kitapların içeriği Avrupa tarzı, dili Osmanlıca (Türkçe). Bu Gasprinskiy ve yakınındakiler Tatarlara çağdaş eğitim vermeyi amaç edinirken, bunu Rusya'nın gösterdiği hattu aşacak işlerde kullanacaklar. Bu şekilde Tatar aydınları, Rusya'da Müslüman kültürünün merkezini kurmaya çalışıyorlar" (İ'lminskiy 1895: 63-64; Devlet 1998: 28).

Doğrusu önceleri gazetenin aboneleri çok değildir (300 kadar), 1885 yılında bu sayı 1000'e ulaşır ve bunların da üçte biri Kırım'dandır. Fakat *Tercüman*'ın aboneleri İdil-Ural, Orta Asya ile Türkistan'da, Dağıstan'da, Sibiry'a'da da ortaya çıkınca, artık o serbestçe Türk-Müslüman sahasına çıkar. Bu daireye Türkiye de dahil olunca Gaspıralı gazetesinin etki alanı daha da genişler, itibarı iyice artar.

İlk zamanlarından başlayarak İdil-Ural boyu aydın Tatarları (özellikle de 1905 yılına kadar) *Tercüman*'ı yaygın biçimde alıp okurlar. Kazan'ın *Muhammediye* gibi meşhur medreselerinde (bu eğitim kurumu gazeteyi 20'şer nüsha aldırılmaktadır) onunla yakından ilgilenen ileri seviyedeki öğrenciler, millet menfaatleri için entelektüel mücadeleye ruhça hazırlanmaktadır. Muhammediye'de 1893-1900 yılları arasında okuyan G. Kamal'ın hatıralarında şöyle satırlar vardır: "Medresede ben bir arkadaşla komşu odada kalıyordum. Onunla birlikte Gasprinskiy'in *Tercüman* gazetesini de okurduk, bundan tam 15-16 yıl evvel. Muhammediye'nin yarı eski yarı yeni usul ile idare edildiği zamanlarında öğrencilerde gazete okuma hevesi çok azdı, on yıldır çıkıyor olmasına rağmen medresede *Tercüman*'ın sadece iki aboneli vardı, fakat sonradan öğrencilerde gazeteyi okuma kaygısı yıldan yıla arttı" (Kamal 1951: 265). Öğrenciler arasında abone olanların ilk yıllardaki azlığı, onların gazeteyi okumadıklarına işaret etmez. Gazeteyi elden ele geçirerek veya satın alarak okuma alışkanlığı da vardı. Gazetenin dağıtım meselesine Rusça *Kazanskiy Telegraf* gazetesi de bir noktaya kadar açıklık getirir. Bu gazetenin 1894 yılındaki bir sayısında şöyle kaydedilir: "Bir süreden beri şehrimizde kitap, risale ve gazete dağıtan Müslümanlar peyda oldu. Kitap ve risalelerin çoğunluğu dinî içerikli. Gazeteler arasında en büyük talebi, Kırım'da neşredilmekte olan *Tercüman* görüyor" (*Kazanskiy Telegraf*, 1894, 14

Haziran). Belli bir dönem sonra 7 Ocak 1904'te ilgi çekici bir örnek, bir grup Tatar aydınının Kazan şehir idaresine şehrin umum kütüphanesi için *Tercüman*'ın alınması ve Müslüman kitapları için ayrı bir yer tahsis edilmesi talebiyle başvurmuş olmasıdır (*Kazanskiy Telegraf*, 1904, 8 Ocak).

1895 yılında Kazan Tatar Muallim Mektebi'nde Tatar gençlerinin bir edebiyat grubu oluşur ve kısa süre zarfında bu grup siyasi bir renge bürünür. Başında S. Maksudî, G. İshakî, G. Teregulov, H. Yamaşev'in bulunduğu bu grup ciddi biçimde Rus, Türk, Fars edebiyatlarını öğrenme ile meşgul olur ve bir yandan *Tercüman* gazetesinin, diğer yandan Rus edebiyatının güçlü etkisinde kalır (Mansurov 1926: 133).

Tercüman'ın ülküsü, yönelişi, dili, edebiyat ve sanat meydanına adım atmaya hazırlanan medrese öğrencilerini de etkiler. Muhammediye'de okuyan Fatih Emirhan ilk yaratıcı deneyimlerini *Tercüman* örneğinde yaşar. Onun 1901 yılında çıkarmaya başladığı *El-Maarif*, 1902 yılında kurduğu *Bend* adlı el yazma gazeteler pek çok yönden İ. Gaspiralı'nın gazetesi ile sesdeştir. Bunların dili, üslubu, düşünme tarzı, didaktik içerikli yazıları *Tercüman*'a öykünmenin işaretlerini taşır.

Tatarların ünlü toplum aktivistleri, kalem sahipleri ve söz ustaları Gaspiralı'nın fikirlerini hararetle desteklemekle kalmayıp *Tercüman*'ın sayfalarında belki kendileri de aktif olarak katıldılar. Bunlar arasında Yusuf Akçura, Şakir ve Zakir Remiyev, Rızaeddin Fahreddin, Hadi Maksudî, Gaspiralı'yı "manevî babası" sayan, onun kanatları altında bir yıldan fazla (1895-1897) "staj" gören S.adriMaksudî, Ayaz İshakî gibi meşhur şahıslar vardır. Örneğin Ayaz İshakî bu gazetede ünlü eğitimci Kayyum Nasırî'nin ölümüne ithaf edilen "Meşhur Muharrir" adlı mersiye ile çıkış yapar (*Tercüman*, 1902, 15 Eylül). *Tercüman*'ın yirminci yılı dolayısıyla İshakî gazeteyi ve yazarını takdir ederek "İsmail Bey ölen milletimize hayat verdi ... karanlık yüzümüz eğitim nuruyla aydınlandı" diye yazmıştır (*Şarkiy Rus*, 1903, 25 Nisan). S. Maksudî, Gaspiralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarını hayat kaidesi olarak kabul eder ve Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde okuduğu sırada *Tercüman*'da pek çok yazısı basılır.

Ailevî münasebetlerinde çeşitli değişiklikler olduktan sonra, Gaspiralı'ya gazetecilik işinde yardım etmek amacıyla Simbirsk taraflarından kayın biraderleri Muhammet, Ahmet ve İbrahim gelirler. Onların ardından Bahçesaray'a *Hisametdin Molla* romanının yazarı Musa Akyigit gelir ve kısa zamanda *Tercüman*'da çalışmaya başlar (Klimoviç 1993: 104).

Gazetenin yaşam kaynaklarına gelince, bunun maddî temelini çeşitli Müslüman hamiler, özellikle de Orenburg'tan Hüseyinov kardeşler ve Bakü'den Zeynel-Abidin Tagiyev temin etmektedir (Bennigsen 1993: 89). 2 Eylül 1905'te çıkan ilk Tatar gazetesi *Nur* ilk dönemlerinde daimî surette *Tercüman*'dan haberler vermektedir. 1905-1907 yıllarındaki inklâp devrinde Kazan şivesinde gazete ve dergiler çoğaldıktan sonra

“yaşlı” gazetenin “değeri” epeyce düşer, etkisi yavaş yavaş azalır. En umutsuz devirde bin türlü meşakkatle vücuda gelen, sürümü olan gazete, hürriyet şartlarına uyum sağlayamaz ve diğerlerinin ardında, eskimiş ve tutucu olarak görünür. Ona karşı radikal matbuat çok çabuk hazırlanır. *Tercüman* dedeyi azarlamak, tenkit etmek bir âdet hâline gelir. Sadece GabdullaTukay’ın “Tercüman’ın Tatarlarla Alâkası”, “O Tercüman”, “Şartlar”ını akla getirmek yeter. Fakat şu da var ki, eğer çeşitli sebeplerle 1905 yılında Tatarların Kazan şivesindeki matbuatı doğup yaygınlık kazanmasaydı, yeni devirde *Tercüman*’ın tozunu atanlar ihtimal ki, yirmi yıl evvel olduğu gibi ona methiye düzüp kendi yazılarını orada bastırmak için sıraya dizilirlerdi. Çünkü her şeyin aslı ancak kıyaslandığında anlaşılır.

Tercüman özellikle 1905 yılına kadar Türk-Tatar toplumunun yenilenmesine hizmet eden en önemli görünümünden birisidir. Bizim fikrimize göre onu Rusya Müslüman-Türklerinin tartışmasız bir zaferi, gururu diye değerlendirmek gerekir. Bir miktar abartı ve heyecana kapılarak da olsa, C. Validî *Tercüman*’ın Türk-Tatar dünyası için önemini esasen doğru tespit eder: “Bu küçük gazetenin etkisi Rus *Novoe Vremya*’sı veya İngiliz devi *Times* ile karşılaştırıldığında bin kat daha kuvvetli idi” (Validî 1998: 77). Bunlardan da anlaşıldığı gibi Gaspıralı ve onun *Tercüman*’ı Türk-Tatarların ilerleme ve yenileşme hareketinin merkezinde durur.

Büyük eğitimcinin yenileşme hareketindeki rolü onun başka kültürel çıkışlarında da derinden hissedilir. Çarlığın milletleri açıktan açığa baskı altında tutması bilinen bir durum olsa da, kendi halkının gaflet içinde bulunuşu ve tarafsızlığı onu büyük üzüntüye sevk eder. C. Validî meselenin bu yönünü vurgularak Gaspıralı’nın biyografisinde böyle bir örnek verir; 1882 yılında Kazan’a gelen İsmail Bey, Tatarlar için bir edebiyat gecesi düzenlemeye niyetlenir ve büyük zorluklarla buna izin almayı başarır. Şehrin Tatar kesiminde ilânlar asılır, Voskresenskiy Caddesi’ndeki (Kazan’ın merkez caddesi) prestijli bir otelin büyük salonu kiralanır ve oraya çok sayıda sandalye, konuşmacı için kürsü koyulur. Belirlenen vaktin geçmesine, üstüne iki saat daha beklenmesine rağmen topu topu üç kişi gelir, onlar da Kazanlı değil, orada misafir olarak bulunan Kafkaslı Allahiyar Bey ve Orenburglu Şakir ve Zakir Remiyev’dir. Edebiyat gecesi elbette gerçekleşmez, fakat tesadüfen Kazan’da karşılaşan bu dört kişi gece yarısına kadar şevk ve heyecanla fikir alışverişinde bulunurlar. Validî’nin dediğine bakılırsa Gaspıralı kendisinin gazete neşretme fikrini Kazan’da destekleyen tek bir kişiye rastlar, bu kişi Ş. Mercanî’dir (Validî 1998: 77).

Gaspıralı’nın tertibine Tatarların katılmayışını sadece onların cahilliği ve kaygısızlığı ile açıklamak doğru olmaz, en kötü hâlde o sırada Kazan’da, millî gazete çıkarmayı hayatının temel amacı edinen K. Nasırî yaşıyordu. Ya Tatar aydınlanmasını her yönden destekleyen Mercanî’yi, H. Emirhan’ı, G. İlyas’ı, Ş. Ahmerov’u ve diğerlerini nereye koymalı? Muhtemelen bu pasifliğin sebebi, 31 yaşındaki Kırım efendisini o sırada Kazan’da doğru dürüst tanıyan olmaması idi. İdil boyu Tatarları

için tuhaf giyimi, konuşması, hâl ve tavırları ile o, gelecekteki babasında da (Zühre Akçura'nın babası) müspet bir etki bırakamamış, onun tarafından katî biçimde reddedilmiştir. Aynı şekilde, Kazanlıların tertiplenen geceye kayıtsız kalmaları onda incinme hissi uyandırmış olmalıdır.

Gaspıralı'nın millî yenilenme konusunda yaptığı ikinci büyük faaliyeti, onun ceditçilik hareketindeki rolü, dar anlamda ise, ceditî mektep için mücadeleleri, bu mücadeleyi yönetmesi ile ilgilidir. Eğitimci çok büyük engellerle karşılaşır, zorluklara çatar, ona karşı çok çeşitli suçlamalarda bulunulur, düşmanları sağdan da soldan da hücum ederler. Fakat İsmail Bey bunlardan etkilenip seçtiği yoldan dönmez, zahmetlerinden bunalıp caymaz. 1884 yılında ilk *Usul-i Cedit* mektebini açar ve bu fikrî hareketi durup dinlenmeden canlandırma işine girişir. Bununla bağlantılı olarak *Tercüman* yazarı bir taraftan, okumayı hızlı öğrenme sistemini işlediği *Usul-i Sautiya* 'fonetik usul' ve *Huce-i Sibyan* 'çocukların hocası' adlı okuma kitabı ile diğer taraftan çıkardığı gazete ile Rusya Türk-Tatarları arasında bu yeni hareketin kuvvetle öncülüğünü eder. Bu faaliyet sadece çocuklara harf öğretmek değil, din derslerinde İslâm'ın esaslarını yerel dillerde okutmak, mekteplerde dünyevî dersler koymak gibi unsurlarla bütün öğretim sistemini değiştirmeye hizmet etmektedir (Devlet 1998: 53). Gaspıralı'nın cedit usulü doğrultusunda mektep medreseden ayrılır; ilk mektebe kendine mahsus öğretmen tayin edilir; öğretmen "sadaka" ile değil aylık maaş ile çalışır; okuma-yazma "heceleme" ile değil, fonetik usulle başlatılıp, kolay okuma yolu ile sürdürülür; sadece okumanın değil bununla eş zamanlı olarak yazmanın öğretilmesine de önem verilir; kız çocukları için de böyle ilk mektepler açılır ve onlara da yazma öğretilir; eğitim işi genel bir program temelinde yürütülür; her sınıfın kendine özgü ders kitapları kullanılır (Devlet 1998: 53).

1884 yılında Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı *Usul-i Cedit* hareketi zaman içinde meyvesini epeyce bol vermeye başlar. 1904 yılında Rusya'da 5 bin kadar *Usul-i Cedit* mektebi faaliyettedir (Devlet 1998: 65); A. Bennigsen ise 1904 yılı yerine 1916 yılını gösterir (Bennigsen 1993: 87). Eğitimcinin gayreti ile Kırım şehir ve köy mektepleri için rüştiye sınıfları açılır. İsmail Bey mektep yaşı geçmiş olanları da unutmaz; Bahçesaray'ın bir kahvehanesinde "akşam mektebi" açarak kırk işçi ve satıcıya kırk günde okuma-yazmayı öğretir (Devlet 1998: 163).

Bu girişimin ünü Rusya'nın bütün Türk-Müslüman dünyasında, bu çerçevede Tatar-Başkurtlar arasında da yayılır. Usul-i cedit hareketinin yaygınlık kazanmasında önemli rolü Tatarların büyük mülkiyet sahipleri, himayeci iş adamları oynar. İdil-Ural çevresinde bu işte en büyük yardımı gösterenler arasında Orenburg'tan Ahmet, Gani ve Mahmut bay Hüseyinov ile Şakir ve Zakir Remiyev bulunmaktadır.

1893 yılının Haziran ayında Gaspıralı Buhara-Türkistan seferi ile Semerkant'a gelir. O sırada Semerkant'ta bulunan Gani bay Hüseyinov, eğitimci hürmetine itibarlı konuklar toplar. Toplantıda Gani bay şehrin itibarlı kişilerinin ismiyle örnek olmak

üzere Semerkant'ta yeni usul ile eğitim verecek bir mektep açma meselesini ortaya atar. Gani bay bina bulmayı, planlanan mektebi temin etmeyi kendi üzerine alır. Gaspıralı'nın bu seferindeki yol arkadaşı, Bakü'nün Rus dili muallimlerinden Sultan-Mecit Ganizade, kırk gün Semerkant'ta kalarak Gani bay mektebinde öğretmenlik eder, iki öğretmene usul-î ceditle ders vermeyi öğretir. Okumayı çabuk öğrettiği için halk bu mektebi "makinelî mektep" diye adlandırır. Mektebin ünü "yukarı"ya ulaşır, neticede, izinsiz açıldığı bahane edilerek emniyet tarafından kapatılır. Fakat bu tecrübe izini de bırakır. Tam bu mektep örneğinde, Türkistan şehirlerinde yeni metotla eğitimi destekleyen bir hareket başlar. Gani bay Orenburg'a döndükten sonra, Orenburg-Ural tarafında usul-i cedidi bilen muallimler yetiştirmek üzere Bahçesaray'a kendi hesabından dört kişi gönderir. Bunların hizmetiyle pek çok muallim hazırlanıp, yeni mektepler açılır. Bu işe aynı şekilde Fatih Kerimî de büyük katkılarda bulunur (Rahimkulova 1998: 82-83).

Gaspıralı'nın hız verdiği reform hareketi medreselerde de etkisini açıkça hissettirir. Kazan'ın G. Barudî tarafından yönetilen *Muhammediye*, Bahçesaray'ın *Zıncırlı* gibi medreselerinde ilk ıslah hareketleri başlatılır. Bu ıslah dalgası sırasında Troitskili İşan 3. Resulyev fetva tarzındaki "Usulü cedit ve Troitskinin muallimleri" adlı risaleyi yazarak bu usulün üstünlüğünü anlatır. Aynı şekilde büyük din adamları da halkta millî şuurun uyanması için üstlerine düşen katkıyı yaparlar ve yenilenme hareketinin daha da canlanmasına sebep olurlar. Bu bakımdan F. Emirhan'ın ağabeyi Çistaylı Necip Efendi'nin (1859-1921) duruşu ibret alınacak tarzdadır. Kadimî Kışkar medresesini tamamlayan ve muhafazakâr İslâm değerleri doğrultusunda faaliyet gösteren bu din ehli Gaspıralı'nın usul-î cedit fikrini bütünü ile benimser, kendi kendine matematik, fizik, coğrafya gibi dünyevî bilimleri öğrenip medresesinde bunlar hakkında dersler verir ve öğrencileri arasında büyük itibar kazanır. Bununla yetinmeyerek kayın biraderi İbrahim Efendi Kamalov ile öğrencisi Mahmut Gaynetdinov'u Gaspıralı'nın Kırım'daki usul-î cedide göre muallim hazırlama kurslarına gönderir. Kursları bitirip döndüklerinde Mahmut Necip ve İbrahim Efendiler ilk mahalle mektebinde muallim olarak görevlendirilirler. Kazan valiliğinin Halk Mektepleri müdürü M. N. Pinegin, Necip Efendi'nin bu adımını sert biçimde tenkit ederek 29 Kasım 1909'da Kazan Maarif Çevresi'nin Müdürüne haber verir. Kırım'da okuyup dönen muallimlerden birinin Gaspıralı'nın ders kitaplarından Müslüman devletlerinin Türkiye'de basılan coğrafi haritalarından faydalandığı yönünde yakıdır. Dolayısıyla Pinegin, kolayca her iki şahsı da İsmail Bey'in ortak dil fikrini tam olarak desteklemekle suçlayıverir (TRMA, fond 92, liste 2, dosya 8777, sayfa 68).

Tatarların aydın tüccarları Gaspıralı'ya doğrudan doğruya maddî destek vermekle kalmayıp, onun kitaplarına, okul araç-gereçlerine büyük sayıda sipariş verirler. Örneğin 1898 yılının 21 Mayıs'ında Gaspıralı'ya yazdığı mektubunda Gani

bay *Huce-i Sibyan'*ın alfabe ve okuma kısmından 1000 adet, *Tecvid-i Talim'*den 100 adet, *Gılm-i Hisap'*tan 100 adet, *Şaraitel Dunya'*dan 50 adet istemek üzere müracaat eder. Bunlara ek olarak 1300 adet imtihan şهادetnamesi, 700 adet haftalık ders örneğinin *nalojenmy platej* 'ödemeli' olarak faturayla birlikte gönderilmesini rica eder (Rahimkulova 1998: 74-75). Bu tür adımlar bir yandan eğitimcinin yenilenme fikirlerini geniş mânâda yankılandırırken bir yandan da eserlerinin ülke çapında yayılmasına yardım eder.

A. Bennigsen'in işaret ettiği üzere, Gaspıralı'nın dikkat merkezinde üç temel problem bulunur: Müslüman halkı eğitimi ıslah etme yoluyla olgunlaştırma; Rusya imparatorluğu Müslüman Türklerini ruhî ve siyasî bakımdan birleştirme; Rusya Müslümanlarını ancak Rusya vasıtasıyla tasavvur edilen Batı ile buluşturma (Bennigsen 1993: 85-86). Meselenin bu şekilde ortaya konuşunu esasen kabul etmek gerek, çünkü İsmail Bey'in "dilde, fikirde, işte birlik" adlı klasik ibaresi bütünüyle değerlendirildiğinde bu düşünceleri de içine alır. Yenileşme hareketi açısından bakıldığında biz bunların birinci ve ikincisini bir miktar değerlendirdik, şimdi üçüncüsü hakkında da fikir üretmek amaca uygun olur.

Sadece Rusya'dan değil, bütün medenî dünyanın vaziyetinden, çağdaş edebiyatından, toplumsal ve siyasî fikirlerinden iyi biçimde haberdar olan İsmail Bey, Türk-Tatarların hayat perspektifleri hakkında çok düşünür, milletin kaderini yoluna koyacak faktörleri inceden inceye analiz eder. Fakat XIX. yy. sonunun boğucu sansür ortamı eğitimciye bütün görüşlerini açıkça ifade etme imkânı tanımaz. Gaspıralı milletin menfaatine olan her sözünü matbuat yoluyla bildirmeden önce Rus hakimiyetinin, sansürün işini kolaylaştırıcı indirimler yapar, söylemek isteği fikri hassas teraziye koyar, son derece mülâyim, kaliteli giysilere büründürür. T. Kuttner onun bu sanatı hakkında şöyle yazar: "O Rus sansürünün ağır eli ile hareket etmenin ustası idi, fakat bu durum ancak suskun kalmak ve siyasî fikirlerini doğrudan ifade etmekten vazgeçmekle mümkün oldu" (Bennigsen 1993: 97). İşte bu mecburiyet İsmail Bey'in her ülkede ve bunun içinde de Türk-Müslümanlarının Rus-Batı kültürü ile bağlantısı meselelerini izah edişine derinden yansır.

Elbette Gaspıralı Rus hükümetinin Müslüman-Türlere karşı yürüttüğü baskıcı siyaseti çok iyi bilir, bunu her alanda kendi ensesinde hissedip gayet açık olarak yaşar. Bu konudan fırsat çıktıkça diğer "sanatlı" fikirleriyle karıştırarak bahsetme zemini bulur. Eğitimci esasen mutlakiyetin (çarlığın) şovenist tabiatı hakkında direkt olarak konuşmuyor, temkin ve sükûnet örneği gösteriyor, "önünü sonunu düşünüp" işini yürütme prensibini ön plâna alıyordu.

Tarihçi İ. Zahidullin'in belirttiği gibi, çarın memurları Tatar'ı sanatından, kültüründen, tarihinden, dininden uzaklaştırıp, o boşluğu Rus'unki ile doldurmayı isterken, Gaspıralı milletin kendi benliğini korumaya gayret eder. Öte yandan büyük âlim, çarlık otokrasisinin Ruslaştırma siyasetini milletin faydasına kullanmak için çaba

harcar. Yani “Rus dilini, kültürünü bilen, Rus biliminden, endüstrisinden Tatar halkı için faydalanma yeteneğinde, ileri görüşlü, aydın gençler yetiştirme, Rus yaşamındaki pratik tarafları Tatar dünyasına geçirme, Rus eğitim sistemi örneğinde Tatar maarifini değiştirip yeniden inşa etmek yolunda hayaller kurar, bütün salâhiyetini, gayretini bu işe adar” (Zahidullin 1992: 90).

Demek ki, Gaspıralı Tatarların geleceğini İslâm talimi, Rus ve Avrupa bilimi ile örülen, ana dilinde faaliyet gösteren mahsus bilim ocaklarıyla bağlantılı görür. *Russkoye musul'manstvo*, *Russko-musul'manskoe soglaşeniye* gibi risaleleriyle de, *Tercüman* yoluyla da İsmail Bey, durup dinlenmeksizin Türk-Tatar kültürünü Batı etkisiyle güçlendirmeye, Tatarları dünyanın en ileri milletleri ile aynı seviyeye çıkarmaya gayret eder. Fakat bu hayırlı işi, halkın millî benliğini, dilini, örf-adetlerini, geçmişten gelen dünya görüşünü, dinî aslını koruyarak hayata geçirmeyi hedefler.

Çarlığın milliyet ve medeniyet konusundaki karanlık siyasetini ikrar ettiği hâlde Gaspıralı hükümet ile sıradan Rus halkını bir tutmaz. O dönemde Rus çağdaşların hayatını bilmemek, anlamamak, ülkedeki sosyal hayatla ilgilenememek, Tatarların ilerlemesini engeller, gelişme perspektiflerini köstekler diye düşünülmektedir. İşte bu yüzden de eğitimci, milletine Rusçayı bilmenin önemini anlatır, Tatar öğretmenlerinin himmetiyle “Rus bilimi ve maarifinin nur saçışı”nı hesaba katar. Tatar-Müslümanların yenileşmenin, iyileşmenin en ileri noktasına çıkmasını o bütün vatandaşlarla “eşitlik, hürriyet, bilim ve eğitim alanında ahlâkî yakınlaşmada, birleşmede” görür.

Gaspıralı'nın son tezi pek çok aydın tarafından ve bilhassa da din bilginleri tarafından kabul görmez, eğitimci radikal ruhlu millî muhafazakârlar için sert tenkit ve hatta hücum nesnesine dönüşür. Fakat gerçek kendi yolunu bulur; sonraları onların çoğu fikir değiştirip, İsmail Bey'in “hararetli” birer taraftarı olup çıkar. Bu dönüşü özellikle F. Kerimî'nin babası Gilman Hoca (*ahun*) örneğinde açıkça görmek mümkündür. Gilman Hoca kendisi belirttiği üzere, Gaspıralı'nın eğitimi yayma usullerini başlangıçta hiç uygun bulmaz, ona içi tenkit dolu mektuplar yazar: “Ben İslâmiyet ve diyanete hakkı ile yandaş iken fen, maarif ve Rusça öğretim mümkün değil dedim. O ise tersine, İslâmiyet ve diyanetin ebedî terakkisinin fen ve maarif ile mümkün olacağını, Rusya'da yaşayan Müslümanlar için Rusça bilmenin mutlaka gerekli olduğunu ileri sürerdi” (Kerimî 2000: 19). İki şahsın “anlaşması” ancak uzun zaman içinde mümkün olur, aralarında sürekli mektuplar gidip gelmeye başlar. Sonunda hoca Bahçesaray'a gidip Gaspıralı'yla yüz yüze görüşür. Uzun sohbetlerden sonra o, kendi fikrini “hâsıl eden dairenin pek dar olduğunu” anlar, eski fikirleri için pişmanlık duyar ve faaliyetini yeni esasta yürütmeye karar verir. Hoca, Gaspıralı'yı artık peygamber derecesinde görmeye başlar. Bügölme kazasında otuz altı köyün baş hocası (*ahun*) olduğu hâlde durup dinlenmeden manevî üstadının fikirlerini yayar,

bunları hayata geçirmek yolunda pek çok hayırlı iş görür (Kerimî 2000: 19).

Eğitimcinin Doğu geleneklerini inkâr etmeden Rus ve Batı kültürüne yönelme hakkındaki fikrî tohumları verimli biçimde toprağa düşer. Millî medeniyetin gereklerini, menfaatlerini sıkıca merkeze alıp akılda tutarak Tatar aydınları ve ümitli kalem sahipleri Avrupa tarzındaki fennin, dünyevî bilimin, sanatın aktif olarak propagandasını yaparlar. Batı ve Rus klasik eserlerini tercüme ederler, 1905 yılından itibaren ortaya çıkan günlük matbuatta bu fikirlerin ileri sürüldüğü yüzlerce makale basılır. Rusya'da terakki bulan Tatar gazete ve dergileri Gaspralı'nın fikirlerini dile getirerek memleketin bütün problemlerini yansıtır. Tatar matbuatı faaliyetinin başından sonuna Rusya'nın tarihi, coğrafyası, halkı, sanatı, ziraati, yaşayış özellikleri konularını işler, Rus kültürünü ise XIX. asır ortasından tutup XX. asır başlarına kadar profesyonel yayıncılık ve edebiyat açısından inceler. Dönemin Tatar gazete ve dergilerinden, ayrı ayrı ifade etmek gerekirse, Rus edebiyatı ve dinî felsefi fikir tarihi, seçme edebiyat ve sosyo-politik yazılar, şiirler, dramaturji ve tiyatro, müzik ve tenkit, müze, sergi, mimari, heykel, halk eğitimi, orta ve yüksek okul, fen ve ilim dünyası, teknik ilerlemeler, icatlar, keşifler vb. hakkında çok zengin malûmat almak mümkündür. Tatar matbuatında, Gaspralı'nın fikirlerine denk gelen, toplumun geniş kesimine az-çok malûm olan tek bir Rus fikir adamının, edibinin, şairinin, âliminin, cemaat aktivistinin ismi kalmaz anılmadık. Bu meşhur şahısların son derece uzun isim listesinde yer alan şahıslardan bazıları şunlardır: Kantemir, Lomonosov, Lobaçevskiy, Aksakov, Puşkin, Gogol', Belinskiy, Lermontov, Turgenyev, Tolstoy, Gonçarov, Çerişevskiy, Dobrol'ubov, Pisaryev, Kuprin, Andreyev, Gorkiy, Mendeleyev, Petrovskiy, Kovalevskiy, Meçnikov, Radlov, Repin, Şal'apın vb.

Gasprinskiy gibi geniş ufuklu şahısların etkisini duyup işleyen Tatar basını, millî içine kapanma, kendi kabuğu dışına çıkamama gibi kavramları tanımaz. Aksine, geniş Türk, İslâm dünyası, genel Rusya sınırları dışında, Avrupa, Asya, Amerika, dünya ölçütünde çağdaş hayata uygunluk, ilerleme konularını merkeze oturtur. Türk ve İslâm dünyasının bir ürünü olan Tatar matbuatı, gerek coğrafi gerek ruhî cihetten iki medeniyet alanında da at oynatır. Yalnız bununla da kalmaz, bütün insanlık tarafından takdir edilen Batı ve Doğu kültürlerini birleştiren soylu bir köprü vazifesi görür. Türkçülük, millet, İslâm dünyası, Rusya hakkındaki yazılarda hiçbir kısıtlama getirilmez, özgür solukla Almanya, İsviçre, Fransa, İtalya, İsveç, İspanya, Amerika, Çin, Hindistan, Japonya ve daha pek çok devlet ve şehir, hatta kıt'alar, oralardaki maddî ve kültürel hayat hakkında ilgi çekici materyaller verilir. Bu durum özellikle de umumî medeniyete büyük katkıda bulunan şahıslar örneğinde açıkça gözlenir. Sadece *Şura* dergisine bakıldığında bile "Meşhur adamlar ve büyük hadiseleri" adlı bölümde Aristo, Platon, Herakles, Luther, Edison, Spencer, Bacon, Descartes, Nobel, Russo, Goethe, Tagor vb. gibi pek çokları hakkında zengin içerikli bilgiler verildiği, bunlar örneğinde Batı ve dünya medeniyetinin en büyük başarı ve kazanımlarının

propagandasının yapıldığı görülür.

Yukarıda anlatılanlardan görüleceği üzere, bütün yönleriyle faaliyetlerinin ve fikirlerinin, toplum tarafından türlü biçimlerde değerlendirilişine bakılmaksızın, İsmail Bey Gaspıralı XX. yy. başındaki Tatar rönesansının lokomotifini vazifesini görmüştür. Bu yüzden de onun vefatı bütün Türk-Müslüman dünyası için tarihi imkânsız büyük bir kayıp oldu. Mersiye şeklinde yazılan “Çareler üstadı” adlı makalesinde Sadri Maksudî “manevî babasını” şöyle değerlendirir: “Gasprinskiy’in ortaya çıkışı, onun kürsüsü olan *Tercüman*’ın zuhuru Rusya Müslümanlarında yeni hayatın başıdır. Bugün milli hayatımızda gönlümüzü şen eden hangi duruma, hangi olaya bakıp araştırırsanız, onun en başında Gasprinskiy’in durduğunu görürsünüz” (Yıldız, 1914, 14 Eylül).

Gabdulla Bubi ise “Her bir asrın başında bir ceditçi vardır” sözüne dayanarak Tatar yenilenme hareketini bütünüyle Gaspıralı ismine bağlar. G. Bubi’nin “Peygamberimizin yaşında onun gördüğü işi görerek öldün, onunla beraber anılacaksın sen” sözü, Tatarların kendi eğitimcisine verdiği en ulu, en yüksek değerdir (*Tarihi-dokümental’ cıyıntık* 1999: 85).

Gaspıralı’nın en iyi öğrencilerinden birisi olan Fatih Kerimî, üstadını Türk-Tatar milletinin yol göstericisi, parlak yıldızı, âlicenap hadimi ve hayırhahı diye niteler, onun devrinde Rusya Müslümanları yeniden dünyaya geldi, dil ve edebiyat sahibi oldu, diye yazar. Büyük eğitimcinin Türk-Tatar dünyasına nasıl bir yenilik getirdiğini, ona nasıl bir ruh ördüğünü şu şekilde ifade eder: “Büyük bir nehri ikinci bir yöne çevirmek ne kadar çetinse, gaflet ve taassup denizine batmış bir milletin fikrini başka tarafa çevirmek ondan çok daha müşkül bir iştir. Merhum İsmail Bey işte bunu gerçekleştirdi, hiç şüphesiz o büyük bir adamdır. Onun yüce ruhu huzurunda diz çöküp, saygıyla eğiliyoruz” (*Vakit*, 1914, 13 Eylül).

(Tatar Türkçesinden çeviren: F. Kılıç)

Kaynaklar

- BENNIGSEN, A. (1993) İsmail bey Gasprinskiy (Gaspıralı) i proishojdeniye jadidskogo dvijeniya v Rossii. İsmail Bey Gasprinskiy, Rossiya i Vostok. Kazan.
- DEVLET, N. (1992) İsmegiy! Gaspralyga kiçege hem bugenge karaş. Miras 1992, No: 5.
- DEVLET, N. (1998) Rusiya turkilerinin milli köreş tarihi (1905-1917). Kazan. *El-İslah*.1907, 10 Ekim.
- İL’MİNSKİY, N. İ. (1895) Pis’ma Nikolaya İvanoviça İl’minskogo k ober-prokuroru Sv. Sinoda K.P. Pobedonostsevu. Kazan.
- KAMAL, Galiesgar (1951) Eserler. T. 1, Kazan. *Kazanskiy Telegraf*, 1894, 14 Haziran.
- Kazanskiy Telegraf*, 1904, 8 Ocak.
- KERİMİ, Fatih (2000) Fenni-biografik cıyıntık. Kazan: Ruhیات.

- KLİMOVIÇ, L.İ. (1993) Na slujbe prosveşçeniya. İsmail Bey Gasprinskiy, Rossiya i Vostok. Kazan.
- MANSUROV, G. (1926) Birinçi revolyutsya yıllarında tatarlar. Moskva.
- RAHİMKULOVA, Medine (1998) Gani bay. 160 yaş tulu münesebeti bilen (1839-1902). Orenburg.
- Şarkiy Rus, 1903, 25 Nisan.
- Tarihi-dokumental' ciyıntık (1999) Birtugan Bubiylar hem İj-Bubiy medresesi. Tarihi-dokumental' ciyıntık. Kazan: Ruhیات.
- Tercüman, 1902, 15 Eylül.
- TR MA (Tataristan Millî Arşivi) fond 968, dosya 132, liste 1, sayfa 170.
- Vakit, 1914, 13 Eylül.
- VALİDİ, Cemaletdin (1998) Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı tatar. Kazan: İman.
- Yıldız, 1914, 14 Eylül.
- ZAHİDULLİN, İldus (1992) Gaspiralı hem hükümetnin urıslaştru siyaseti. Miras, 1992 (5).

Ravil Emirhanov

Doç.Dr., Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Tarihçi. Modern Türk-Tatar Düşünce Tarihi araştırmaları.

Adres: Akademiya Nauk Respublika Tatarstana, İstitut istorii (İİ ANT), 420503, g. Kazan, ul. Kremlevskaya, 9 Tataristan-RF.

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15.07.2003

Kabul edildiği tarih: 20.09.2004

E-yayın tarihi: 27 Eylül 2005

Çıktı sayfa sayısı: 13

Kaynak sayısı: 20